

 <https://doi.org/10.30563/turklad1187716>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 11.10.2022
Kabul Tarihi / Accepted date : 07.12.2022
Yayın Tarihi / Date published : 20.12.2022

Atıf / Citation

Mairambek Kyzy, L. (2022). Rus Türkologlarına Göre Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerinde Tasarlama Kipleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 6. Cilt, 2. Sayı, 429-445.

**RUS TÜRKOLOGLARINA GÖRE GÜNEYBATI (OĞUZ) TÜRK LEHÇELERİNDE
TASARLAMA KİPLERİ**

*Irrealis moods in southwestern (Oghuz) Turkic dialects according to Russian turkologist
LIRA MAIRAMBEK KYZY¹*

Öz

Türkçede kip kavramı bildirme ve tasarlama olmak üzere iki kategori altında ele alınır. Bildirme kipleri zaman anlamı veren yapıları kapsarken, tasarlama kipleri istek, emir, şart ve gereklilik bildiren yapıları içerir. Konuşurun eylem karşısındaki tutumunu, niyetini ve duygusunu belirten bu tasarlama kiplerinin bazen lehçeden lehçeye şekil, anlam ve işlev bakımından farklılık arzettiği, bazen de iç içe girdiği görülür. Bu çalışmada Baskakov, Kononov, Şçerbak, Serebrennikov, Gadjeva, Pokrovskaya, Grunina, Budagova, Guzev gibi Rus Türkologlarının güneybatı Türk lehçelerindeki tasarlama kiplerinin durumunu, yapılarını ve dildeki kullanımlarını değerlendiriş biçimleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Güneybatı Türk Lehçeleri, Tasarlama Kipleri.

Abstract

Turkic moods are divided into two categories: indicative and irrealis. While indicative moods include structures that give meaning to time, irrealis moods contain structures that express request, order, condition and necessity. It has been observed that these irrealis moods which indicate the attitude, intent and emotion of the speaker against the action, sometimes vary from dialect to dialect in terms of form, meaning, and function, and sometimes intertwine with each other. This paper deals with how Russian Turkologists such as Baskakov, Kononov, Shcherbak, Serebrennikov, Gadzhieva Pokrovskaya, Grunina, Budagova, and Guzev have examined the state, structure, and use of irrealis moods in southwestern Turkic dialects.

Keywords: Turkic Dialects, Southwestern Turkic Dialects, Irrealis Moods.

¹ Dr. Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Elazığ/TÜRKİYE. El-mek: lira1990@inbox.ru

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8601-8011>

1. Giriş

Türkçede tasarlama kipleri, belirli bir zaman ifadesi bulunmayan, henüz gerçekleşmeyen ve gerçekleşmesi istek, emir, şart ve gereklilik gibi biçimlerde tasarlanan kiplerdir. Eylemi gerçekleştirme isteği ve niyeti istek kipiyle ifade edilirken emir kipinde eylemin gerçekleşmesi emir şeklinde söylenmektedir. Şart kipinde hareketin gerçekleşmesi şarta bağlanırken gereklilik kipinde tasarlanan eylemin yapılmasının gerekliliği ve zorunluluğu belirtilmektedir.

Rus Türkologları Türkçedeki tasarlama kiplerini anlam ve işlevlerine göre farklı sınıflandırmışlardır. Örneğin, Baskakov, Türkçedeki tasarlama kiplerini beşe ayırmıştır. Bunlar 1) *istek* (optativus), 2) *emir* (impertivus-jussivus), 3) *şart* (condicionalis) olmak üzere üç adet ana kip ve 4) *gereklilik* (devitivus), 5) *dilek* (conjunctivus) olmak üzere iki adet ikincil-dolaylı kiptir (Baskakov, 1988: 329). Şçerbak ise, emir, istek ve şart kiplerini bütün Türk lehçelerinde görülen *tasarlama kipleri*, bu üç kipin dışındaki kipleri ise *dolaylı kipler* olarak ele almıştır (Şçerbak, 2016: 56-80).

Rus Türkologları tarafından Türkçedeki tasarlama kipleri *kategoriya nakloneniya* olarak tanımlanmış ve kipler *jelatel'noye nakloneniye* "istek kipi", *povelitel'noye nakloneniye* "emir kipi", *uslovnoye nakloneniye* "şart kipi" ve *doljenstvovatel'noye nakloneniye* "gereklilik kipi", *soslagatel'noye nakloneniye* "dilek kipi", *nakloneniye namereniya* "niyet kipi", *neobhodimoye nakloneniye* "II. tip gereklilik kipi" şeklinde ele alınmıştır. Bu çalışmada güneybatı (Oğuz) Türk lehçelerini temsil eden Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Gagavuz Türkçesindeki tasarlama kiplerinin Rus Türkologları tarafından nasıl incelendiği değerlendirilecektir.

2. İstek kipi (jelatel'noye nakloneniye)

İstek kipi Türk lehçelerinde *-ğay/-gey*, *-kay/-key* ekleriyle oluşturulur. *-ğay/-kay* istek kipi ekinin özelliği, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde ses özelliğini korumasıdır. Eski Türkçe, Çağatayca ve Codex Cumanicus'ta bu ekin tam biçiminin yanı sıra, *-ğa(y)/-ka(y)* şeklinde kısaltılmış biçimi de görülür. *-ğay/-kay* ekinin iki temel çekim şekli bulunmaktadır (Baskakov 1988: 330). İlkinde şahıs ekleri, aşağıda görüldüğü gibi bütünüyle bulunur ve bu şekle, Eski ve Orta Türkçede, günümüzde ise Kazak, Nogay, Karakalpak, Kırgız, Tuva, Hakas Türkçelerinde rastlanır:

Tekil 1. *-man/-män ~ -men*, *-ban/-ben*, *-pan/-pen*, *-min/-min*, *-bin/-bin*, *-pın/-pın*

2. *-san/-sen*, *-sañ/-señ*, *-sın/-sın*

3. Ø

Çoğul 1. *-bız/-biz*, *-mız/-miz*

2. *-sız/-siz*, *-siler/-silär*

3. *-lar/-ler* (Baskakov, 1988: 330).

İstek kipinin ikinci tip çekimininde ise şahıs eklerinin kısaldığı görülür:

Tekil 1. *-ım/-im*, *-m*

2. *-ıñ/-iñ*, *-ıñ*, *-ın/-in*, *-n*, *-zıñ/-ziñ*, *-s*

3. Ø

Çoğul 1. *-bız/-biz*, *-mız/-miz*, *-pız/-piz ~ -bıs/-bis*, *~ -mıs/-mis ~ -pıs/-pis ~ -ıbıs ~ -ıvis ~ -lık/-lik*

2. *-ıñız/-iñiz ~ -ığar/-iger*

3. Ø *~ -lar/-ler* (Baskakov, 1988: 331).

Baskakov, *-kay/-ğay* ekinin kökeninin bugüne kadar tam olarak tespit edilmediğini söylemiştir. Bu ek ile ilgili yapılan etimoloji denemeleri onu sadece diğer yapım ekleriyle ilişkilendirmekten öteye gitmemiştir. Deny (Deny, 1921: 396) *-kay/-ğay* ekinin sıfat türeten *-ka ~ -ay ~ ya ~ -a* ekleriyle ortak kökene sahip olduğunu ileri sürmüştür, Ramstedt (Ramstedt, 1957: 87) *-ğay* ekini Moğolcadaki *-ğasay* ekiyle ilişkilendirerek ekin *bil-gä, kış-ka, kış-a* sözcüklerinde görülen *-ğa/-ka* yapım ekinin bir varyantı olduğunu belirtmiştir. Gabain (Gabain, 1950: 114) *-ğay/-kay* ekinin *-ğa/-ka* ekinden geldiğini, Şçerbak (Şçerbak, 1976: 186) *-a* zarf fiilinden türediğini ve genetik olarak *-ğa(y)/-ka(y)* isim fiiliyle bağlantılı olduğunu ifade etmiştir (Baskakov, 1988: 331). Şçerbak'a göre Türkçede istek kipinin *-a(y) ~ -ı(y)* ve *-ğa(y)* olmak üzere iki eki (Şçerbak, 2016: 63), Serebrennikov ve Gadjieva'ya göre de *-gay* ekli ve *-ay* ekli olmak üzere iki tane istek kipi bulunmaktadır. Araştırmacılar, *-ay* ekli istek kipinin Ön Türkçede bulunduğunu ve bu kipten geriye ancak teklik ve çokluk birinci şahıs eklerinin kaldığını belirterek bu tip isteğin yapısını varsayım olarak şöyle göstermektedirler:

Teklik	Çokluk
1. <i>fül kökü+ay-ım</i>	1. <i>fül kökü+ay-ıķ</i>
2. "....."+ <i>ay-ıı</i>	2. "....."+ <i>ay-ğiz</i>
3. "....."+ <i>ay</i>	3. "....."+ <i>ay</i> (Serebrennikov ve Gadjieva, 2022: 180-181).

Türkiye Türkçesi

Kononov, Türkiye Türkçesindeki istek kipinin *şimdiki-gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* olmak üzere sadece iki zamanda kullanıldığı belirterek şu örnekleri verir:

Şimdiki-gelecek zaman

Şimdiki-gelecek zamanın isteği, *istek kipi eki+I.kategori şahıs ekleri* aracılığıyla oluşur:

Teklik	Çokluk
1. <i>yaz-a-y-ım</i>	1. <i>yaz-a-lım</i>
2. <i>yaz-a-sın</i>	2. <i>yaz-a-sınız</i>
3. <i>yaz-a</i>	3. <i>yaz-a-lar</i>

Kipin şimdiki zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-ya-yım/yaz-mı-ya-yım, git-me-y-e-lim/git-mi-y-e-lim*, soru şekli ise *yazayım mı?* biçimindedir (Kononov, 1956: 246).

Geçmiş zaman

Tekil	Çoğul
1. <i>yaz-a-y-dım</i>	1. <i>yaz-a-y-dık</i>
2. <i>yaz-a-y-dın</i>	2. <i>yaz-a-y-dınız</i>
3. <i>yaz-a-y-dı</i>	3. <i>yaz-a-y-dılar</i>

Kipin geçmiş zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-ya-y-dım*, soru şekli *yazaydım mı?* biçimindedir (Kononov, 1956: 247).

Kononov'a göre, şimdiki-gelecek zamanın isteği şu anlamları belirtir:

- a) Gerçekleşebilecek istek anlamı;
Ör: *Onu bağrıma basayım, evlat edineyim.*
- b) Açıklama yaparken ya da eylemde tahmin, kararsızlık;
Ör: *Hayır, fakat ne bileyim...*
- c) *ki* bağlacıyla birlikte kullanılınca amaç anlamı bildirir;
Ör: *Size ne verebileceğimi şimdiden bildireyim ki, sonra sizinle oynadığımı iddia etmeyesiniz.*
- d) Geçmiş zamanın istediği geçmişte gerçekleşmeyen bir isteği belirtir;
Ör: *Dün bana geleydiniz.*
- e) Şimdiki-gelecek zaman istek kipinin üretken biçimi 1. çokluk ve teklik şeklindedir; Kalıp ifadeler ve farklı dilekler belirtilirken 3. şahıs kullanılmaktadır;

Ör: *Uğur ola! Uğur gele! Kolay gele/Kolay gelsin!*

f) Şiddetli istek *-(y)acak/-(y)ecek+iyelik eki +gelmek* fiili şeklinde sentaktik yolla ifade edilmektedir. Ör: *Seni çok göreceğim geliyor! Kim bilir büyükannesinin ne kadar göreceği gelmiştir.*

g) Yukarıdaki kullanımla aynı anlamı taşıyan bir diğer şekil *-(y)ası/-(y)esi* yapısıdır; Ör: *...senin sesini göresim geldi, Taranta Babu! Bağırasım geliyor, vallahi!*

(Kononov, 1956: 247-248).

Guzev'e göre, Türkiye Türkçesindeki 1. tekil ve çoğul şahıs istek kipi genellikle "muhatapın niyetini, iznini sormak" anlamında kullanılır. Ör: *bakayım mı? gidelim mi? gireyim mi?* 3. şahıs istek kipi ise 1. ve 2. şahsa kıyasla seyrek kullanılır. Ör: *Kimse yerinden kalkmaya. Vatan bölünmez! Bu böyle biline!* Guzev, istek kipinin farklı işlevlerde kullanılmasını *marjinal biçim* olarak değerlendirir. Bunlardan biri "varsayım, tahmin" anlamını içermektedir. Ör: *Uyuyanların horultuları dalga dalga kabarıp diniyor. Buralarda yellere de öyle mi eser ola?* Bir diğer örnek "beklenmedik bir olay karşısında tepki" anlamını vermektedir. Ör: *Bir de ne göreyim?* örneğini verir (Guzev, 2015: 217-218).

Türkmen Türkçesi

Grunina Türkmen Türkçesinde gelecekte gerçekleşmesi istenilen dilek/istek için *-Ayadl* yapısının kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir:

Tekil 1. *men yaz-aya-dım/yaz-a:ya-dım* "yazmak isterim"

2. *sen yaz-aya-dıñ/yaz-a:ya-dıñ* "yazmak istersin"

3. *ol yaz-aya-dı/yaz-a:ya-dı* "yazmak ister"

Çoğul 1. *biz yaz-aya-dık/yaz-a:ya-dık* "yazmak isteriz"

2. *siz yaz-aya-dıñız/yaz-a:ya-dıñız* "yazmak istersiniz"

3. *olar yaz-aya-dılar/yaz-a:ya-dılar* "yazmak isterler" (Grunina, 2015: 178).

Kipin olumsuzu *yaz-ma:yadım, yaz-ma:yadık* şeklinde yapılmaktadır. Grunina, geçmişteki gerçekleşmemiş isteğin *-cAkdı* yapısıyla da ifade edildiğini belirtmektedir. Ör: *men atanı görcekdim weli, ol öyde yok ekeni* "Ata'yı görmek istemiştik ama o evde yoktu", *biz klubda yıgnak geçirecekdik, klub boş däl ekeni* "kulüpte toplantı yapmak istemiştik ama kulüp boş değildi" (Grunina 2015: 179).

Grunina, Türkmen Türkçesindeki *-AsI gel-* yapısını *istek kipinin modal/kiplik biçimi* olarak değerlendirir ve *yöresim gelyär* "gitmek istiyorum", *öziñ diyyänçän açasım yok* "sen söyleyene kadar açmak istiyorum" (Grunina, 2015: 200).

Azerbaycan Türkçesi

Serebrennikov ve Gadjeva, *-a* ekli istek kipinin kısmen veya tamamıyla Oğuz grubunda kullanıldığını, bu isteğin oluşmasının oldukça karmaşık olduğunu ve Kıpçakçada yaygın olan *-a* ekli şimdiki-gelecek zamanla genetik olarak bağlantılı olabileceğini söylerler (Serebrennikov ve Gadjeva, 2022: 182-183). Budagova da Azerbaycan Türkçesinde istek kipi *-a/-e* ekiyle oluşturularak şimdiki ve geçmiş zamanda kullanılmaktadır:

Şimdiki zaman

Teklik

Çokluk

1. *al-a-m*

1. *al-a-g*

2. *al-a-san*

2. *al-a-sanız*

3. *al-a*

3. *al-a-lar*

Geçmiş zaman

Geçmiş zamanın isteği, *istek kipi eki+idi* yardımcı fiili+*şahıs ekleri* aracılığıyla oluşmaktadır:

Tekil	Çoğul
1. <i>al-a idim</i>	1. <i>al-a idik</i>
2. <i>al-a idin</i>	2. <i>al-a idiniz</i>
3. <i>al-a idi</i>	3. <i>al-a idilər</i> (Budagova, 1971: 111; 117-118).

Azerbaycan Türkçesinde istek kipi diğer kiplerin yerine de kullanılmaktadır.

a) *şimdiki-gelecek zamanın yerine*; Ör: *çovgun bu tərəfdən vurub, o biri tərəfdən çıxır, bir də körüm ki, yeddi yalguzag bir baş mənı mansıraya saldı* “fırtına her taraftan vuruyor, bir de görüyorum ki (baktım ki) yedi tane kurt etrafımı sarmış”.

b) *şart kipinin yerine*; Ör: *sənin kimi işçim ola, kündä bir ev tikäräm* “senin gibi işçim olsaydı günde bir ev kurardım”.

c) *emir kipinin yerine*; Ör: *xahiş ediräm, bu saar durub, kedib o pulu kätiräsän* “rica ediyorum, şimdi gidip o parayı getir” (Budagova, 1971: 119).

Ayrıca istek kipi *kaş* (*kaş ki*), *barı*, *täki*, *käräk*, *kälsänä*, *bir/birçä* işaretleyicileriyle birlikte kullanılarak farklı anlamlar türetmektedir. (Budagova, 1971: 118-119).

Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesinde istek kipi eki ünsüzlerden sonra -A, ünlülerden sonra -yA şeklindedir ve şimdiki-gelecek ve geçmiş zaman olmak üzere iki zamanda kullanılmaktadır. Burada dikkat çeken nokta 3. teklik ve çokluk şahıs istek kipinin -sIn, -sUn emir kipi eki almasıdır:

	<i>Şimdiki-gelecek zaman</i>	
Teklik		Çokluk
1. <i>al-a-yım, oku-ya-yım</i>		1. <i>al-a-lım, oku-ya-lım</i>
2. <i>al-a-sın, oku-ya-sın</i>		2. <i>al-a-sınız, oku-ya-sınız,</i>
3. <i>al-sın, oku-sun</i>		3. <i>al-sın-nar, oku-sun-nar</i>

	<i>Geçmiş zaman</i>	
Tekil		Çoğul
1. <i>al-a-y-dım</i>		1. <i>al-a-y-dık</i>
2. <i>al-a-y-dın</i>		2. <i>al-a-y-dınız</i>
3. <i>al-a-y-dı</i>		3. <i>al-a-y-dılar</i> (Pokrovskaya, 1964: 207-209, 211-212).

Pokrovskaya, istek kipinin Gagavuz Türkçesinde yaygın olarak kullanıldığını, kipin istek anlamı dışında niyet, amaç, şart anlamları taşıdığından *dilek kipi* olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını söylemiştir (Pokrovskaya, 1964: 214).

3. Emir-istek kipi (povelitel’no-pobuditel’noye nakloneniye)

Baskakov’a göre, emir kipi köken olarak -ğay istek kipi ile bağlantılıdır. Kipin 1. ve 3. şahısları harekete karşı bir dürtü, 2. şahısı ise hem dürtü hem emir belirtir. Emir kipini ifade eden birçok ek bulunmaktadır. En çok kullanılanlar 1. -kay/-ğay; 2. -ğın ~ -ğıl; 3. -sın/-sun ekleridir (Baskakov 1988: 333). Serebrennikov ve Gadjieva’ya göre, Türkologların emir kipi dedikleri biçim, anlam ve yapı bakımından çeşitli şekillerin karışmasından ibaret olup, yapayca yaratılmış bir şeydir. Asıl emir kipi teklik ve çokluk 2. şahıstır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2022: 183).

Türkiye Türkçesi

Baskakov'a göre, Türkiye Türkçesinde emir kipi şu şekildedir:

Teklik	Çokluk
1. -ay-ım	1. -alım
2. -in, -sana	2. -in, -ınız
3. -sin	3. -sınlar (Baskakov, 1988: 334, 338, 340, 341, 344-

345).

Kononov, Türkiye Türkçesindeki emir kipini şu şekilde ele alır:

Teklik	Çokluk
1. Ø	1. -(y)alım, -(y)elim
2. Eksiz	2. a) -(y)In, -(y)yUn b) -(y)InIz, -(y)UnUz
3. -sIn, -sUn	3. -sInIAr, -sUnIAr (Kononov, 1956: 219).

Kononov'a göre, -(y)ın emir kipi eki başlangıçta tekil şahısa hitap ederken ekin yapısındaki -ız- biçimbirimi çoğul bildirdiğinden -(y)ımız biçimi çoğul şahısa nezaket belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde her iki şekli de "siz" anlamında kullanılmakta ancak ikincisi daha çok "nezaket ve saygı" anlamı belirtmektedir (Kononov, 1956: 219).

Anlam bakımından emir kipi.

1. 2. teklik ve çokluk şahısta doğrudan emir ve buyruk anlamında kullanılır:

Ör: *Yarın sabah bana uğra, diyordu... Unutma.. Erkenden gel, beni gör.*

2. Doğrudan bir veya birçok kişiye istek, ricada bulunma anlamı içerir:

Ör: *Haydi gidelim...yolda konuşuruz. Bırakalım, arkadaşlığımız da tabii yolunda yürüsün* (Kononov, 1956: 220).

3. 3. şahıs tarafından dile getirilen dilek, izin anlamı verir (3. teklik ve çokluk şahıs):

Ör: *Doktorlarla konuş, beni artık çikarsınlar, dedi. Kadınlardan biri: -Bu kızın yürüdüğü yerde çimenler bitsin, demiş. İkincisi: -Ağladıkça gözünden inciler dökülsün, demiş. Üçüncüsü: -Güldükçe güller açılsın, demiş.*

Ayrıca 3. şahıs emir kipi şunları ifade etmek için kullanılır:

a) Aniden, beklenmedik anda gerçekleşen eylemi ve bunun karşısındaki şaşkınlığı belirtir (bu durumda 3. şahsın olumsuz soru şekli kullanılır):

Ör: *Ansızın deminki zelzeleden daha şedit bir gürültü kopmasın mı Kayanın arkasında iki çadırlık dümdüz bir yer görmesin mi?*

b) 2. teklik ve çokluk şahıs ile 3. teklik şahıs, nadiren 3. çokluk şahıs emir kipi farklı türlerde dilek (iyi dilek, kötü dilek) anlamı bildirerek istek kipinin yerine de kullanılır:

Ör: *Yaşa! Sağ olun! Hoşça kal! Kolay gelsin! Kahrol! Eli kırılsın! Gözü çıksın!*

Kononov çeşitli dileklerin, daha doğrusu kötü dileklerin -AsI, -AsIcA ekleriyle ifade edildiği belirterek bu eki emir kipi başlığı altında ele almaktadır:

Ör: *Yere batasınca! Gözü çıkasınca! Kör olası!* (Kononov, 1956: 221).

Guzev, Kononov'dan farklı olarak -sındı, -sınlardı, -sınmış yapılarını da geçmiş zamanda emir kipi olarak değerlendirir ve *aslana göre, seçimi kendisi kazanmayacaksa, kaplan kazanmasın da kim kazanırsa kazansındı; bilinen yol buysa, başkasının bilgisinen niye yararlanmasındı sanki?* örneklerini verir (Guzev, 2015: 215-216).

Türkmen Türkçesi

Baskakov'a göre, Türkmen Türkçesinde emir kipi şu şekildedir:

Tekil	Çoğul
1. <i>a:yın ~ a:yn</i>	1. <i>-alık, -alıñ, -alı</i>
2. <i>-ıñ, -şaña, -ğın/-kın/-hın</i>	2. <i>-a:ñ, -ıñ</i>
3. <i>-şın</i>	3. <i>-şınlar</i>

(Baskakov, 1988: 334, 336, 337-338, 340-341, 344-345).

Grunina, Türkmen Türkçesindeki emir kipinin *-sIn/-sUn* ekiyle oluşturulduğunu belirtir (Grunina, 2015: 95). Grunina, *-ayın/-eyin* ekini emir-istek olarak değerlendirir. Fiil ünlü ile bitiyorsa ek de uzun ünlü almaktadır. Ör: *başlayın/başla:yın, başlalı/başla:lı/başla:lıñ* (Grunina, 2015: 111).

Azerbaycan Türkçesi

Baskakov'a göre Azerbaycan Türkçesinde emir kipi şu şekildedir:

Tekil	Çoğul
1. <i>-am, -ım</i>	1. <i>-ayık, -a:ğ ~ ağ</i>
2. <i>-in</i>	2. <i>-ıñ ~ -ın, -y-ıñız, -ıñız/-ımız</i>
3. <i>-sın</i>	3. <i>-sınlar</i> (Baskakov, 1988: 335, 337-338, 340, 344-345).

Budagova, Azerbaycan Türkçesindeki emir kipi eklerini şu şekilde gösterir:

Tekil	Çoğul
1. <i>-(y)Im, -(y)Um</i>	1. <i>-(y)ag, -(y)äk, -(y)m</i>
2. <i>-(y)In, -(y)Un</i>	2. <i>-(y)InIz, -(y)UnUz</i>
3. <i>-sIn, -sUn</i>	3. <i>-sInIAr, -sUnIAr</i> (Budagova, 1971: 111).

Ör: *al-ım* “alayım”, *al-ag* “alalım”, *käl-im* “geleyim”, *käl-äk* “gelelim”, *goy-um* “koyayım”, *goy-ag* “koyalım”, *süpür-üm* “süpüreyim”, *süpür-äk* “süpürelim” (Budagova, 1971: 114).

Azerbaycan Türkçesinde emir kipi şu anlamlarda kullanılmaktadır:

a) *istek, rica, öneri, onay*; Ör: *kedäk, oxuya-oxuya kändi güzäk* “gidelim, şarkı söyleyerek köyde gezelim”.

b) *çağrı*; Ör: *ölkäyä daha çox pambığ veräk* “ülkeye daha çok pamuk verelim/üretelim”.

c) *emir, mecburiyet*; Ör: *Fuad, Sänä deyiräm, kötür onları buradan* “Fuat, sana diyorum, götür onları buradan!”;

d) *kızgınlık, rahatsızlık*; Ör: *rädd ol gapıdan ağlama zar zar, dilänçi, vaggıldama bayguş kimi idbar dilänçi* “ey dilenci, çekil o kapıdan, ağlama, baykuş gibi bağırma çirkin dilenci”.

e) *tavsiye*; Ör: *gorxmayın, gorxmayın, “hop-hopdan” oxutdurun* “korkmayın, korkmayın, hop hop’u okutun” (Budagova, 1971: 115-116).

Şçerbak (2016: 61) ve Budagova, *-sAnA/-sAnAn* yapılarını da 2. tekil şahıs emir kipi olarak değerlendirir. Ayrıca emir kipi *ha, di, barı, goy, käl, kälın, da/dä, täki, käräk, bir/birçä* işaretleyicileriyle birlikte kullanılarak farklı anlamlar türetmektedir (Budagova, 1971: 116-117).

Gagavuz Türkçesi

Baskakov, Gagavuz Türkçesindeki emir kipini şu şekilde gösterir:

Tekil	Çoğul
1. <i>-ty-im ~ ty-m, -im</i>	1. <i>-a:η, -alım, -aal</i>
2. <i>-in</i>	2. <i>-iη ~ -in, -a-sıñız, -y-iñız</i>
3. <i>-sin</i>	3. <i>-sınlar</i> (Baskakov, 1988: 335, 337-338, 340, 344-345).

Pokrovskaya ise, Gagavuz Türkçesinde 1. tekil ve çoğul şahıs emir kipi ekinin bulunmadığını ve 3. teklik şahısta fiilin önüne *koy-* fiilinden gelen *ko* ünleminin getirildiğini belirterek şu örnekleri verir:

Tekil	Çoğul
1. $\emptyset$	1. $\emptyset$
2. <i>al</i>	2. <i>al-ınız</i>
3. <i>(ko) al-sın</i>	3. <i>(ko) al-sınnar</i> (Pokrovskaya, 1964: 204).

Pokrovskaya, *-sIn, -sUn* yapısının emir dışında *şart, istek, varsayım, amaç, şaşkınlık* gibi anlamlar taşıdığını söyler. Örneğin, *bân şkolaya gitmedim, yoktu kim bızı baksın* “bize bakacak kimse olmadığı için ben okula gitmedim”, *kim koysun burıy üzüm* “üzümü buraya kim koydu?”, *yoktu kimse aalaşın da Gagavuzlar* “Gagavuzlar kime yakınsınlar ki”, *açan açer Miti kapuyu, ne görsün içinde?* “Mitya kapıyı açınca bir de ne görsün” (Pokrovskaya, 1964: 206-207).

4. Şart kipi (uslovnoye nakloneniye)

Türk lehçelerinin çoğunda *-sa/-se* şeklinde görülen şart kipi eki semantik açıdan şart anlamının dışında *heves, istek, arzu, eylemi gerçekleştirme alışkanlığı, soyut niyet, gereklilik, teşvik* ve *emir* anlamlarını içerir. Baskakov’a (Baskakov, 1953) göre, *-sA, -zA, -hA ~ -tAr* olmak üzere çeşitli biçimlerde kullanılan şart kipinin **-ig-sa-r<-ig-sag-ar* yapısına dayandırılması, inandırıcı kanıtlarla desteklenmiş ve kabul görmüş bir kanıdır. Bu yapı, 1. *-ig ~ -iq* fiilden isim yapım eki; 2. “istemek, düşünmek, sanmak” anlamındaki **sağ-* yardımcı fiiline dayanan *-sa* eki ve 3. *-ar/-r* sıfat fiil ekinde oluşmaktadır. Bu görüş *-sa/-se* üzerine yapılan uzun bir araştırmanın neticesinde ortaya çıkmıştır. Radloff (Radloff, 1897, 96) bu yapıyı *-sıq* ve *-ar* sıfat fiillerinin birleşimi sonucu meydana geldiğini savunurken Bang (Bang, 1916), *-sa* “istemek, düşünmek” fiiliyle *-ar* sıfat fiilinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmiştir. Ancak kabul edilebilir ve günümüzde de desteklenen görüş Ramstedt (Ramstedt, 1957, 68) tarafından ortaya konmuştur. Ramstedt’e göre, bu yapı *-ig>-iw + sa-* “sevmek, istemek” fiili + *-r* sıfat fiilinden türemiştir. Bu görüşün somut kanıtı ve ekin arketipi Kaşgarlı Mahmut’un verdiği örneklerde görülmektedir. *sA-* ekinin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te “istemek, arzu ve şart” anlamıyla iki temel kullanımı bulunmaktadır. 1. *-sA* eki isim köklerine gelmektedir: *er suw-sadı* “kişi su içmek istedi”, *er balıq-sadı* “kişi balık (yemek) istedi”, *ol evge barıq-sadı* “o eve gitmek istedi”, *ol munda turuğ-sadı* “o burada durmak istedi”, *oğlan bilig-sedi* “çocuk akıllı olmak istedi”; 2. *-sA* eki fiil köklerine gelmektedir: *ol etmek yey-sedi* “o ekmek yemek istedi”, *ol yoqaru qop-sadı* “o yukarı kalkmak istedi”, *er qapu aç-sadı* “er kapıyı açmak istedi”, *ol suw iç-sedi* “o su içmek istedi”. Bu paralel yapılardan yola çıkarak *-sA* ekinin ilkin sadece isimlere ve *-ig/-ig* yapım eki alarak isimleşmiş fiillere (*bil-ig-se*), daha sonra fiil köklerine geldiği söylenebilir (Baskakov, 1988: 347-350). Serebrennikov ve Gadjeva göre, Türk yazı dillerinde şart kipinin *-sa, -sar* ve *-san* ekleri ile yapılan üç modeli bulunmaktadır. Şart kipi anlamca gelecek zamana, nadir olarak da şimdiki zamana yönelmektedir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2022: 183-184).

Türkiye Türkçesi

Şçerbak, Türkçede şart kipinin kendiliğinden belirli bir dil bilgisel zaman ifade etmediğini ve şartın herhangi bir zaman dilimi ile bağdaşması ana cümle yüklemine ifade ettiği hareketin yapılma zamanı ile belirlendiğini ve kesinlik kazandığını söyler (Şçerbak, 2016: 73).

Ancak Kononov Türkiye Türkçesindeki şart kipinin *şimdiki-gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* olmak üzere sadece iki zamanda kullanıldığı belirterek şu örnekleri verir:

Şimdiki-gelecek zaman

Şimdiki-gelecek zamanın şartı, *şart kipi*+ 2.kategori şahıs ekleriyle oluşur:

Tekil	Çoğul
1. yaz-sa-m	1. yaz-sa-k
2. yaz-sa-n	2. yaz-sa-nız
3. yaz-sa	3. yaz-salar (Kononov, 1956: 243).

Kipin şimdiki zamandaki olumsuz biçimi *yaz-ma-sa-m*, *git-me-se-m*, yeterlilik biçimi *yaz-a-bil-se-m*, *gid-e-bil-se-n*, yetersizlik biçimi *yaz-ama-sa-m*, *gid-eme-se-n* şeklindedir (Kononov, 1956: 244).

Geçmiş zaman

Geçmiş zamanın şartı, *şart kipi eki*+*görülen geçmiş zaman eki*+2.kategori şahıs ekleriyle oluşur. Şart ekiyle zaman ekinin arasına *y* yardımcı sesi girer:

Tekil	Çoğul
1. yaz-sa-y-dım	1. yaz-sa-y-dık
2. yaz-sa-y-dın	2. yaz-sa-y-dunuz
3. yaz-sa-y-dı	3. yaz-sa-y-dular

Kipin geçmiş zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-sa-y-dım*, yeterlilik biçimi *yaz-a-bil-se-y-dim*, yetersizlik şekli *yaz-ama-sa-y-dım* biçimindedir (Kononov, 1956: 244).

Kononov, haber kiplerinin şartlı kullanımını *Fiüllerin Modal Biçimleri* (Modal'niye Formı Glagolov) başlığı altında ele almış ve haber kiplerinin şartlı kullanımı için *Şartlı Modalite* (Uslovnaya Modal'nost') ifadesini kullanmıştır. Kononov'a göre, şartlı modalite *haber ve gereklilik kipi eki*+*ise/-sa, -se*+II. kategori şahıs ekleri biçiminde oluşmakta ve şart kipinde vurgu *-sa* ekine gelirken şartlı modalitede kendinden önceki hece vurgulanmaktadır. Kononov, bu başlık altında şimdiki zamanın şartı için *yazıyor-sa-m/yazıyor isem*, şimdiki-gelecek zaman için *yazar-sa-m/yazar isem*, sürekli şimdiki zaman için *yazmakta-y-sa-m/yazmakta isem*, görülen geçmiş zaman için *yazdı-y-sa-m/yazdı isem ~ yazdımsa/yazdım ise*, öğrenilen geçmiş zaman için *yazmış-sa-m/yazmış isem*, kesin gelecek zaman için *yazacak-sa-m/yazacak isem*, şimdiki-gelecek zaman gerekliliğinin şartlı modalitesi için *yazmalı-y-sa-m/yazmalı isem* örneklerini vermiştir (Kononov, 1956: 249-250).

Guzev, Kononov'un *şartın şimdiki-gelecek zamanlı çekimi* başlığı altında ele aldığı yapıları *zamandışı/zamansız yapılar* olarak değerlendirir ve şart kipinin *istek* (bari polise haber vermese), *beklenmedik duruma tepki*, *şaşkınlık* (bir de **ne görsem**), *emir* (ağlamasana!) anlamlarında kullanıldığı belirtir (Guzev, 2015: 221-223). Guzev de Kononov gibi Türkiye Türkçesindeki haber kiplerinin *nakşetmiyor-sam*, *ölüver-ir-se*, *içmez-seniz*, *bul-ur-sam*, *evlen-ir-sek*, *gel-din-se/gel-diy-sen*, *anla-dı-m-sa*, *kal-dı-ysa*, *vere-me-dik-se*, *gel-di-niz-se*, *yap-tı-ysa-n* gibi şartlı biçimlerini *şartlı modalite* olarak değerlendirirken *-(y)AcAksA ~ -(y)AcAk ise*, *soru zarfı*+*sA ~ ise*, *-ArsA ~ -sIn* (giderse gitsin), *-sA dA* yapılarını yine bu bölüm altında *şartın marjinal kullanımları* olarak ele almıştır (Guzev, 2015: 229-231).

Türkmen Türkçesi

Türkmen Türkçesinde şart kipi *-sa/-se* ekiyle yapılmaktadır. Ör:

Tekil	Çoğul
1. men alsam	1. biz alsak
2. sen alsañ	2. siz alsañız
3. ol alsa	3. olar alsalar

Kipin olumsuz biçimi *almsam*, *almsañ*, *almasa*, *almsak*, *almsañız*, *almsalar* şeklindedir. 2. çoğul şahıs şart kipi *-la/-le/-lañ/-läñ* enklitikleriyle birlikte kullanıldığında hafif emir veya rica anlamı içermektedir. Ör: *berseñiz-le/berseñiz-län* "verebilir misiniz" (Grunina, 2015: 93). Grunina, *-sA* ekinin *hem* ve *da* bağlaçlarını alınca farklı bir kipe dönüştüğünü

savunarak *-sA hem/-sA da* yapılarını *ödünleme kipi* (ustupitel'noye nakloneniye) başlığı altında ayrı bir kip olarak değerlendirir ve *ol yere gitsem hem yanınıza barmarın* “o yere gitsem de yanınıza gelmem”, *baryan gapıñ müñ bolsa-da, yatacak gapıñ bir bolsun* “gidecek bin kapın olsa da yatacak/başını sokacak bir kapın olsun” örneklerini verir (Grunina, 2015: 101). Grunina *-sA+dI* yapısını şartın geçmiş zamanlı çekimi, *-an bolsadı* yapısını ise perifrasis olarak değerlendirir (Grunina, 2015: 193-194).

Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesinde şart kipi *-sA* ekiyle oluşmakta ve şimdiki ve geçmiş zamanda kullanılmaktadır:

	Şimdiki zaman
Tekil	Çoğul
1. <i>al-sa-m</i>	1. <i>al-sa-g</i>
2. <i>al-sa-n</i>	2. <i>al-sa-nız</i>
3. <i>al-sa</i>	3. <i>al-salar</i> (Budagova, 1971: 121-122).

	Geçmiş zaman
Geçmiş zamanın şartı, <i>şart kipi eki+idi+şahıs eki</i> şeklinde oluşmaktadır:	
Tekil	Çoğul
1. <i>yaz-sa idim</i>	1. <i>yaz-sa idik</i>
2. <i>yaz-sa idin</i>	2. <i>yaz-sa idiniz</i>
3. <i>yaz-sa idi</i>	3. <i>yaz-sa idilär</i> (Budagova, 1971: 122).

Budagova şart kipinin *imiş* yardımcı fiiliyle kullanımını *modal biçim* olarak değerlendirir ve *yazsa imişäm, yazsa imişän, yazsa imişik, yazsa imişsiniz, yazsa imişlär* örneklerini verir. Ayrıca Budagova, Azerbaycan Türkçesindeki *-isä* unsuru alan yapıları *şartlı modalite* olarak ele alır ve *aldısa/aldı isä* “aldıysa”, *almışsa/almış isä* “almışsa”, *alırdsä/alır isä* “alırsa”, *alacaksa/alacak isä* “alacaksa”, *almalı isä* “almalıysa” örneklerini gösterir (Budagova, 1971: 122).

Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesinde şart kipi *-sA* ekiyle ifade edilir. Pokrovskaya, diğer Türkologlar gibi, şart kipinin basit çekiminin şimdiki-gelecek zaman anlamı taşıdığını belirtir ve şu örnekleri verir:

	Şimdiki zaman
Tekil	Çoğul
1. <i>ver-sä-m</i>	1. <i>ver-sä-k</i>
2. <i>ver-sä-n</i>	2. <i>ver-se-niz</i>
3. <i>ver-sä</i>	3. <i>ver-se-lär</i> (Pokrovskaya, 1964: 217).

Gagavuz Türkçesinde şimdiki-geçmiş zamandaki şart kipinin anlam özellikleri şunlardır:

a) şartlı bağımlı cümlelerin yüklemi olarak *-sA* eki belirli bir zaman anlamı içermeksizin şartlı eylemi ifade eder. Ör: *at ölsä, yemdän ölsün!* “atın ölümü arpadan olsun”.

b) basit cümlelerin yüklemi olarak *-sA* eki konuşurun isteğini, dileğini belirtir. Ör: *kahurciimi bilselär, istediimä verselär* “keşke üzüntümü bilseler de beni istediğime verseler”.

c) *-sA* eki beklenmedik, ani eylemi ifade eder. Ör: *ya baksa Stuyan, osa onun babası* “Stuyan baktı ki o onun babası” (Pokrovskaya, 1964: 218-219).

Pokrovskaya 2. teklik ve çokluk şahıs şart kipi ekine *-A* ünlemi getirilerek *-sAnA* yapısının oluşturulduğunu, bu yapının rica anlamı belirttiğini ve genellikle halk bilimi

eserlerinde yaygın olarak kullanıldığını söyler (Pokrovskaya, 1964: 219). Pokrovskaya, Kononov'da görüldüğü gibi, haber kiplerinin şartlı kullanımını *Fiilin Modal Biçimleri* (Modal'niye Formı Glagola) başlığı altında ele almış ve haber kiplerinin şartlı kullanımı için *Şartlı Modalite* (Uslovnaya Modal'nost') ifadesini kullanmıştır (Pokrovskaya, 1964: 219-224).

5. Gereklilik kipi (Doljenstvovatel'noye nakloneniya)

Baskakov'a göre, Oğuz grubu Türk lehçelerindeki *-malı* biçiminde görülen gereklilik kipi, *-ma* yapım ekiyle *-lı/-lik* sahiplik ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Benzing (Benzing, 1942: 466-467) ise ekin ikinci unsurunu *-layu/-leyü* yapısına dayandırmaktadır. Burada *-la* isimden fiil yapım eki, *-yu/-yü* ise zarf fiil ekidir. Ramstedt'e göre, bu yapı 3 unsurdan oluşmaktadır: 1. *-m* fiilden isim yapım eki; 2. *-a* sıfat yapım eki; 3. *-lı/-li* ya da *-lıq/-lik* sahiplik eki (Baskakov, 1988: 356-358). Baskakov *-ası/-esi* ekini de gereklilik kipi başlığı altında değerlendirerek ekin Türkiye, Azerbaycan, Başkurt ve Yakut Türkçelerinde kullanıldığı söylemektedir (Baskakov, 1988: 358).

Türkiye Türkçesi

Kononov Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipini *-malı* ekiyle oluştuğunu ve *şimdiki-gelecek zaman* ve *geçmiş zaman* olmak üzere sadece iki zamanda kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir:

Şimdiki-gelecek zaman

Şimdiki-gelecek zamanın gerekliliği, *gereklilik kipi eki+I.kategori şahıs ekleri* aracılığıyla oluşur. Bu zaman, adından da anlaşılacağı üzere hem şu an hem gelecekte gerçekleşmesi düşünülen eylemi bildirir.

Tekil	Çoğul
1. yaz-malı-y-ım	1. yaz-malı-y-ız
2. yaz-malı-sın	2. yaz-malı-sınız
3. yaz-malı	3. yaz-malı-lar

Kipin şimdiki zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-malı-y-ız*, soru şekli *yazmalı mıyım?* biçiminde kullanılmaktadır (Kononov, 1956: 244-245).

Geçmiş Zaman

Geçmiş zamanın gerekliliği, *gereklilik kipi eki+ -i fiilinin geçmiş zamanlı şekli* ya da geçmiş zaman eki aracılığıyla oluşur. Son durumda gereklilik kipiyle geçmiş zaman ekinin arasına yardımcı *y* sesi gelir. Geçmiş zamanın gerekliliğine geçmişe dair herhangi bir an yüklenmemektedir.

Tekil	Çoğul
1. yaz-malı-y-dım	1. yaz-malı-y-dık
2. yaz-malı-y-dın	2. yaz-malı-y-dınız
3. yaz-malı-y-dı	3. yaz-malı-y-dılar

Kipin geçmiş zamandaki olumsuz şekli *yaz-ma-malı-y-dın*, soru şekli *yazmalı mıydım?* biçiminde kullanılmaktadır (Kononov, 1956: 245).

Kononov, *gereklilik, zorunluluk, kaçınılmazlık* anlamında kullanılan gereklilik kipinin sentatik yollarla yani özel fiil ve sözcükler aracılığıyla da ifade edildiğini belirtir ve *lazım gelmek, lazım olmak, iktiza etmek, icap etmek, mecbur olmak, isim fiil+gerek, olmaz* vb. örneklerini verir (Kononov, 1956: 246).

Guzev, Türkiye Türkçesindeki gereklilik kipinin diğer kiplere kıyasla henüz yeni bir kip olduğunu ve XIII.-XV. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesinde görülmediğini belirterek Kononov'un şimdiki zaman olarak ele aldığı *-malı/-meli* yapısının zaman belirtmediğini söylemiştir (Guzev, 2015: 223).

Türkmen Türkçesi

Türkmen Türkçesinde gereklilik kipi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-malı/-meli* ekiyle ifade edilmektedir ancak şahıs zamirleriyle birlikte kullanıldığı için kip ekinin sonuna şahıs eki gelmemektedir. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>men gelmeli</i> “gelmeliyim”	1. <i>biz gelmeli</i> “gelmeliyiz”
2. <i>sen gelmeli</i> “gelmelisin”	2. <i>siz gelmeli</i> “gelmelisiniz”
3. <i>ol gelmeli</i> “gelmeli”	3. <i>olar gelmeliler</i> “gelmeliler” (Grunina, 2015: 84).

Kipin olumsuz şekli *däl* edatı olarak *men gelmeli däl* “ben gelmemeliyim”, *sen gelmeli däl* “sen gelmemelisin” şeklinde yapılmaktadır. Gerekliliğin olumsuzu için *-sIz* eki de tercih edilmektedir. Ör: *yazmasız* “yazmaması gereken kişi”, *işlemesiz* “çalışmaması gereken kişi”. Ayrıca *malı/-meli* eki gereklilik belirten bir sıfat fiil olarak da kullanılmaktadır. Ör: *işlemeli meseleler* “çözülmesi gereken meseleler”, *durmalı* “durması gereken kişi”, *gezence gitmeliler* “gezmeğe gitmesi gerekenler” (Grunina, 2015: 84). Serebrennikov ve Gadjeva da *-malı/-meli* ekinin gereklilik anlamlı bir sıfat fiil eki olduğunu belirterek Çuvaşçadan *kaymaalla şın* “gidecek adam” ve Tatar ve Başkurtçadan *eylenmeli etajerka* “dönmeli kitap rafı” örneklerini vermiştir (Serebrennikov ve Gadjeva, 2022: 185).

Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkçesinde de gereklilik kipi *-malı/-meli* ekiyle ifade edilmektedir. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>al-malı-yam</i> “almalıyım”	1. <i>al-malı-yığ</i> “almalıyız”
2. <i>al-malı-san</i> “almalısın”	2. <i>al-malı-sınız</i> “almalısınız”
3. <i>al-malıdır</i> “almalı”	3. <i>al-malı-dırlar</i> “almalıdırlar”

Budagova, gereklilik kipinin *-mAll* şeklini şimdiki zaman, *mAll+idi* yardımcı fiili+*şahıs ekleri* biçimini ise geçmiş zaman olarak değerlendirir. Ör: *oxumalı idim* “okumalıydım”, *kälmäli idi* “gelmeliydi”. Kip ayrıca Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-miş* yardımcı fiili almaktadır. Ör: *yazmalı imişäm* “yazmalıymışım”, *yazmalı imişän* “yazmalıymışsın”. Kipin olumsuz şekli *-mA* eki ve *deyil* edatı ile yapılmaktadır. Ör: *oxu-ma-malıyam* “okumamalıyım”, *oxu-malı deyiläm* “okumamalıyım”. Bunun dışında *olmag* fiiliyle bir araya gelerek perifrasis olarak kullanılmaktadır. Ör: *oxu-malı oldum* “okumak zorunda kaldım”, *ket-mäli oldum* “gitmek zorunda kaldım” (Budagova, 1971: 119-120).

Gagavuz Türkçesi

Gagavuz Türkçesinde gereklilik kipi diğer Oğuz grubu lehçelerinde olduğu gibi *-mAll* ekiyle ifade edilmektedir ancak kullanım özelliği Türkmen Türkçesindeki gereklilik kipiyle benzerlik göstermektedir:

Tekil	Çoğul
1. <i>bän almalı</i> “almalıyım”	1. <i>biz almalı</i> “almalıyız”
2. <i>sän almalı</i> “almalısın”	2. <i>siz almalı</i> “almalısınız”
3. <i>o almalı</i> “almalı”	3. <i>onnar almalı</i> “almalılar” (Pokrovskaya, 1964: 214-215).

Pokrovskaya Gagavuz Türkçesinde bu gereklilik kipinin kullanım alanının sınırlı olduğunu, daha çok halk şiiirinde ve kalıp ifadelerde kullanıldığını belirterek şu örnekleri verir: *a seni sormalı, nicäl vakıdı geçirersin* “seni sormalı, vaktini nasıl geçiriyorsun”, *ama şindi sormalı, ne saalıkta bulunersiniz* “şimdi sormalı, sağlığımız nasıl” (Pokrovskaya, 1964: 215).

Gagavuz Türkçesinde gereklilik kipinin geçmiş zamanlı şekli mevcut değildir. Ayrıca gereklilik kipi *lâazım* sözcüğü ile *istek kipinin* bir araya gelmesiyle de ifade edilmektedir ve bu kullanım çağdaş Gagavuz Türkçesinde yaygındır. Örneğin:

Tekil	Çoğul
1. <i>lâazım alayım</i> “almam lazım”	1. <i>lâazım alalım</i> “almamız lazım”
2. <i>lâazım alasin</i> “alman lazım”	2. <i>lâazım alasınız</i> “almanız lazım”
3. <i>lâazım alsın</i> “alması lazım”	3. <i>lâazım alasınnar</i> “almaları lazım”

(Pokrovskaya, 1964: 216).

6. Dilek kipi (Soslagatel’noye nakloneniye)

Türkiye Türkçesi

Guzev, Türkiye Türkçesindeki *ol-ur-du-m*, *gid-ecek-tim*, *al-ır-dı-m*, *tepeleyebil-ir-dim*, *göç-er-dim*, *dokunul-maz-dı*, *bırakıl-ır-dı*, *öpül-ür-dü*, *eziyor-dunuz*, *evlendiril-ecek-tim* yapılarını *dilek kipi* başlığı altında tasarlama kiplerine dahil etmiştir. Guzev, Türkçede dilek kipinin varlığını savunarak Nasilov’un Türkçedeki ilk dilek kipini Eski Uygur Türkçesinde *-gay erdi* şeklinde tespit ettiğini söylemiş ve dilek kipinin Türkçe gramer kitaplarında yer almamasını eleştirmiştir (Guzev, 2015: 225-227).

7. Niyet kipi (Nakloneniye namereniya)

Türkmen Türkçesi

Şçerbak, *-mağçı* ekini *diğer (dolaylı) tasarlama kipleri* başlığı altında değerlendirerek ekin niyet kipini belirttiğini ancak dil bilimsel sınıflandırılması konusunda ortak bir fikrin olmadığını söyler. Bu şekil hem bildirme veya dolaylı kiplerden birine hem de münferit şekil bilimsel oluşumların arasına dahil edilir. Örneğin, *-mağçı* yapısı Kazak Türkçesinde ‘belirsiz gelecek zaman’, Uygur Türkçesinde ise ‘niyet gelecek zaman’ olarak nitelendirilir (Şçerbak, 2016: 79). Grunina, Türkmen Türkçesindeki *-mağçI* yapısını niyet kipi olarak değerlendirmiştir. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>sen okamakçı</i> “okumak istiyorum”	1. <i>biz okamakçı</i> “okumak istiyoruz”
2. <i>sen okamakçı</i> “okumak istiyorsun”	2. <i>siz okamakçı</i> “okumak istiyorsunuz”
3. <i>ol okamakçı</i> “okumak istiyor”	3. <i>olar okamakçı</i> “okumak istiyorlar”

Kipin olumsuz şekli *däl* edatı olarak *men okamakçı däl*, *sen okamakçı däl* şeklinde yapılmakta ve aynı zamanda geçmiş zaman eki olarak geçmişteki niyeti, amacı belirtmektedir. Ör: *men okamakçıdım* “okumak istemişim/okumaya niyetliydim”, *sen okamakçıdın* “okumak istemiştin” (Grunina, 2015: 130-131).

8. II. Tip Gereklilik kipi (Neobhodimoye nakloniye)

Azerbaycan Türkçesi

Şçerbak, Türkçede *-A* hareket adı ile *-sI* 3. şahıs iyelik ekinin birleşiminden oluşan *-ası* ekinin gelecek zaman sıfat-fiili olduğunu ve aynı zamanda gereklilik ve istek gibi kip ayrıntılarını içerdiğini belirtir (Şçerbak, 2016: 66-67). Serebrennikov ve Gadjeva, Türkçede kökeni Ön Türkçeye dayanan *-AsI* ekli bir çeşit istek kipi bulunduğunu, bu kipin Yakutça dışında bütün Türk yazı dillerinde tamamen kaybolduğunu, kaybolma sebebinin de gelecek zaman anlamı bildirmesi olduğunu belirterek kipin şu şekilde meydana geldiğini söylemiştir:

Teklik	Çokluk
1. <i>al-asıbn</i>	1. <i>al-asıbnız</i>
2. <i>al-asısen</i>	2. <i>al-asısız</i>
3. <i>al-ası</i>	3. <i>al-ası</i> (Serebrennikov ve Gadjieva, 2022: 182).

Günümüz Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde *-AsI* yapısı II. tip gereklilik kipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Şçerbak, bu kipin anlam bakımından niyet kipine yakın olduğunu belirterek *gedäsiyäm* “girmek niyetindeyim” örneğini vermektedir (Şçerbak, 2016: 79). Budagova, Azerbaycan Türkçesindeki *-AsI* yapısını *neobhodimoye nakloniye* (gereklilik kipi) başlığı altında bir tasarlama kipi olarak ele almıştır. Ör:

Tekil	Çoğul
1. <i>al-ası-yam</i> “almalıyım”	1. <i>al-ası-yıg</i> “almalıyız”
2. <i>al-ası-san</i> “almalısın”	2. <i>al-ası-sınız</i> “almalısınız”
3. <i>al-ası-dir</i>	3. <i>al-ası-dırlar</i> “almalılar” (Budagova, 1971: 120-121).

Budagova yukarıdaki örnekleri şimdiki zaman olarak değerlendirirken kipin geçmiş zamandaki kullanımını için *yaz-ası idim*, *yaz-ası idin*, *yaz-ası idi*, *yaz-ası idik*, *yaz-ası idiniz*, *yaz-ası idiler* örneklerini vermektedir. Kipin olumsuz şekli *-mA* ekiyle değil *däyil* edatıyla yapılmaktadır. Ör: *o danışası däyil* “o konuşmak zorunda/niyetinde değil” (Budagova, 1971: 121).

İki çeşit gereklilik kipinin varlığı Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış gramer kitaplarında da görülmektedir. Örneğin Kazımov, emir, istek, şart kiplerinin yanı sıra *-mAII* gereklilik kipi ekini *fülin vacip şekli*, *-AsI* yapısını ise *fülin lazım şekli* başlıkları altında ele alarak toplam beş tane tasarlama kipinden bahsetmektedir (Kazımov, 2010: 247, 253).

9. Sonuç

Türkçedeki tasarlama kiplerini anlam ve işlev bakımından Rus Türkologları tarafından farklı ele alınmıştır. Oğuz grubu Türk lehçelerindeki tasarlama kiplerinin konu olduğu çalışmada yedi adet tasarlama kipine rastlanmıştır. Bunlar *istek*, *emir*, *şart*, *gereklilik*, *dilek*, *niyet* ve *II. tip gereklilik* kipleridir.

İstek kipi

Kononov, Türkiye Türkçesinde istek kipinin *-ayım/-eyim* 'li şekillerinin *şimdiki-gelecek zaman*, *-aydım/-eydim* 'li biçimlerinin ise *geçmiş zaman* belirttiği söyler. Bunu dışında istek kipi gerçekleşebilecek istek, tahmin, kararsızlık, amaç, geçmişte gerçekleşmeyen bir istek, dilek, şiddetli istek anlamlarında ve kalıp ifadelerde kullanılmaktadır. Kononov ayrıca *-AcAk+iyelik eki +gel-* ve *-AsI gel-* yapılarını da istek kipi olarak değerlendirmiştir.

Grunina, Türkmen Türkçesindeki istek kipi için *-AyadI* yapısının kullanıldığı ve bu yapının gelecekte gerçekleşmesi istenilen dilek/istek anlamı belirttiğini söyler. Bunun yanı sıra *geçmişteki gerçekleşmemiş isteği* ifade etmek için *-cAkdı* yapısı kullanılmaktadır. *-AsI gel-* yapısı ise *istek kipinin modal/kiplik biçimi* olarak değerlendirilmektedir.

Budagova, Azerbaycan Türkçesinde istek kipi *-a/-e* ekiyle oluşturulduğunu ve şimdiki (*al-a-m*, *al-a-san*) ve geçmiş zaman (*al-a idim*, *al-a idin*) anlamı taşıdığını, ayrıca kipin *şimdiki-gelecek*, *şart* ve emir kiplerini yerine de kullanıldığını söylemektedir.

Pokrovskaya, Gagavuz Türkçesinde istek kipi eklerinin *-A*, *-yA* olduğunu ancak 3. teklik ve çokluk şahıs istek kipinin *-sIn*, *-sUn* emir kipi ekiyle ifade edildiğini söylemektedir. Kip istek anlamının dışında niyet, amaç, şart anlamları taşımaktadır ve kipin basit çekimi *şimdiki-gelecek zaman istek*, görülen geçmiş zaman eki almış çekimi de *geçmiş zamanlı istek* olarak değerlendirilmiştir.

Emir kipi

Türkiye Türkçesindeki emir kipi eklerinin belirlenmesinde farklılıklar göze çarpmaktadır. Baskakov, 1. teklik şahıs için *-ay-ım*, 2. teklik şahıs için *-ın*, *-sana* eklerini gösterirken Kononov 1. ve 2. teklik şahıs emir kipinin eksiz olduğunu söylemiştir. Kononov, anlam bakımından emir kipinin *doğrudan emir ve buyruk, doğrudan bir veya birçok kişiye istek ve rica*, 3. şahıs tarafından dile getirilen dilek ve izin gibi anlamlar içerdiğini belirtmiş; çeşitli dileklerin, daha doğrusu kötü dileklerin *-AsI*, *-AsIcA* ekleriyle ifade edildiği belirterek bu yapıyı emir kipi başlığı altında ele almıştır. Guzev ise, *-sındı*, *-sınlardı*, *-sınmış* yapılarını da geçmiş zamanda emir kipi olarak değerlendirmiştir.

Baskakov, Türkmen Türkçesindeki emir kipi ekleri için *a:yın ~ a:yn*, *-ıñ*, *-şaña*, *-ğın/-kın/-hın*, *-şın/-şınlar*, *-alık*, *-alıñ*, *-alı*, *-a:ıñ*, *-ıñ*, yapılarını gösterirken Grunina, Türkmen Türkçesindeki emir kipinin *-sIn/-sUn* ekiyle oluşturulduğunu belirtir ve *-ayın/-eyin* ekini emir-istek olarak değerlendirir.

Baskakov'a göre, Azerbaycan Türkçesinde emir kipi *-am*, *-ım*, *-ın*, *-sın*, *-ayık*, *-a:ğ ~ ağ*, *-ıñ ~ -ın*, *-y-ıñız*, *-ıñız/-ınız*, *-sınlar*; Budagova'ya göre, *-(y)Im*, *-(y)Um*, *-(y)In*, *-(y)Un*, *-sIn*, *-sUn*, *-(y)ag*, *-(y)äk*, *-(y)m*, *-(y)InIz*, *-(y)UnUz*, *-sInIAr*, *-sUnIAr* şeklindedir. Azerbaycan Türkçesinde emir kipi emir anlamının dışında *istek*, *rica*, *öneri*, *onay*, *çağrı*, *mecburiyet*, *kızgınlık*, *rahatsızlık*, *tavsiye* anlamlarında kullanılmaktadır. Şçerbak ve Budagova, *-sAnA/-sAnAn* yapılarını da 2. tekil şahıs emir kipi olarak değerlendirmektedir.

Baskakov'a göre, Gagavuz Türkçesindeki emir kipi ekleri şunlardır: *-ıy-ım ~ ıy-m*, *-ım*, *-ın*, *-sın*, *-a:ıñ*, *-alım*, *-aal*, *-ıñ ~ -ın*, *-a-sıñız*, *-y-ıñız*, *-sınlar*. Pokrovskaya ise, Gagavuz Türkçesinde 1. tekil ve çoğul şahıs emir kipi ekinin bulunmadığını, 3. teklik şahıs emir kipinin *ko* ünlemi aldığını ve kipin, emir anlamı dışında *şart*, *istek*, *varsayım*, *amaç*, *şaşkınlık* anlamlarında kullanıldığını söylemiştir.

Şart kipi

Kononov, Türkiye Türkçesinde şart kipinin *şart kipi+ 2.kategori şahıs ekleri* çekimini *şimdiki-gelecek zamanlı* çekim, *şart kipi eki+görülen geçmiş zaman eki+2.kategori şahıs ekleriyle* oluşan çekimi ise geçmiş zamanlı çekim olarak değerlendirir. Ayrıca Kononov, Türkiye Türkçesindeki haber kiplerinin şartlı kullanımını *Fiillerin Modal Biçimleri* ve haber kiplerinin şartlı kullanımını *Şartlı Modalite* başlıkları altında değerlendirmiştir. Guzev, Kononov'un *şartın şimdiki-gelecek zamanlı çekimi* başlığı altında ele aldığı yapıları *zamandışı/zamansız yapılar* olarak değerlendirir ve şart kipinin *istek*, *beklenmedik duruma tepki*, *şaşkınlık*, *emir* anlamlarında kullanıldığı belirtmiştir.

Türkmen Türkçesindeki şart kipinin çekimi Türkiye Türkçesiyle aynıdır. Fakat Grunina, *-sA* ekinin *hem* ve *da* bağlaçlarını alınca farklı bir kipe dönüştüğünü iddia ederek *-sA hem/-sA da* yapılarını *ödünleme kipi* (ustupitel'noye nakloneniye) başlığı altında ayrı bir kip olarak ele almıştır. Ayrıca Grunina, *-sA+dI* yapısını şartın geçmiş zamanlı çekimi, *-an bolsadı* yapısını ise perifrasis olarak değerlendirmiştir.

Azerbaycan Türkçesinde şart kipi *-sA* ekiyle oluşmakta ve *şimdiki* ve *geçmiş zamanlı çekim* olarak değerlendirilmektedir. Şart kipinin *imiş* yardımcı fiiliyle kullanımını ise *modal biçim* olarak ele alınmaktadır.

Gagavuz Türkçesinde de şart kipi *-sA* ekiyle ifade edilir. Pokrovskaya da Gagavuz Türkçesinde şart kipinin basit çekiminin *şimdiki-gelecek zaman* anlamı taşıdığını belirtir ve Kononov'da görüldüğü gibi, haber kiplerinin şartlı kullanımını *Filin Modal Biçimleri*, haber kiplerinin şartlı kullanımını ise *Şartlı Modalite* başlığı altında değerlendirir.

Gereklilik kipi

Gereklilik kipi tüm Oğuz grubu lehçelerinde *-mAll* şeklindedir. Kipin Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesindeki kullanımı benzerlik göstermektedir. Ancak Türkmen Türkçesiyle Gagavuz Türkçesinde gereklilik kipinin şahıs ekleri bulunmamakta ve fiilin önüne şahıs zamirleri gelmektedir. Örneğin, *men gelmeli*, *sen gelmeli*, *ol gelmeli*. Türkmen Türkçesinde bu kipin olumsuz şekli *däl* edatı olarak *men gelmeli däl* "ben gelmemeliyim"

şeklinde yapılmakta, ayrıca *malı/-meli* eki gereklilik belirten bir sıfat fiil olarak da kullanılmaktadır. Örneğin, *işlemeli meseleler* “çözülmesi gereken meseleler”. Gagavuz Türkçesinde ise, *-mAlI* yapısının kullanım alanı sınırlı olup asıl gereklilik kipi *läazım* sözcüğü ile *istek kipinin* bir araya gelmesiyle de ifade edilmektedir. Örneğin, *läazım alayım* “almam lazım”, *läazım alasin* “alman lazım”, *läazım alalım* “almamız lazım”.

Diğer kipler

Ruh durumlarının sayısında kip olabileceğini belirten Dilaçar, *bağımlılık kipi*, *şüphe kipi*, *öngörü kipi*, *söylenti kipi*, *hayret kipi*, *yakarma kipi*, *tehdit kipi*, *öğüt kipi*, *yasaklama kipi*, *irade kipi*, *tahmin kipi* vb. olmak üzere birçok kip türünden bahseder (Dilaçar, 1971: 109). Türk lehçelerinde de emir, istek ve şart kiplerinin dışında Rus Türkologlarının *dolaylı kipler* olarak değerlendirdikleri kipler karşımıza çıkar. Bunlar *gereklilik* (Azerbaycan, Gagavuz, Türkiye, Türkmen, Çuvaş, Yakut Türkçeleri), *niyet* (Azerbaycan, Başkurt, Kazak, Türkmen, Özbek, Uygur ve diğerleri), *uzlaşma* (Tuva ve Hakas Türkçeleri), *tahmin* (Hakas ve Yakut Türkçesi), *istek* (Hakas Türkçesi), *sınırlılık* (Tuva Türkçesi), *olumluluk* (Yakut Türkçesi), *olasılık* (Yakut Türkçesi) kipleridir. Bu kiplerin sayısı ve içeriği, Türkologların bakış açısına göre sıkça değişir (Şçerbak, 2016: 77-78). Örneğin, Guzev Türkiye Türkçesindeki geniş zaman ile görülen geçmiş zaman ekinin birleşiminden oluşan *fiil+ -(A/I)rdI eki+şahıs eki*, gelecek zaman ile görülen geçmiş zamanın ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan *fiil+ -AcAk eki+şahıs eki* ve şimdiki zaman ile görülen geçmiş zamanın bir araya gelmesiyle meydana gelen *fiil+-(I)yordu eki+şahıs eki* yapılarını *dilek kipi* olarak değerlendirmiştir. Şçerbak ile Grunina, Türkmen Türkçesindeki *-mAkçI* yapısını *niyet kipi* olarak ele almıştır. Azerbaycan Türkçesindeki *-AsI* yapısı ise *II. tip gereklilik kipi* olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetlersek, Rus Türkologlarının Oğuz grubundaki tasarlama kiplerini ele alırken kipin zaman anlamı içerip içermediği, işaretleyiciler ile bir araya gelince farklı işlevler yansıtmadığı, kiplerin birbirinin yerine kullanılabildiği ve anlam özellikleri hususlarına dikkat ederek şekle değil anlama dayalı değerlendirme yaptıkları görülmüştür.

Kaynakça

- Bang. W. *Studien zur vergleichenden Grammatik der Turksprachen*. I // SBAW. 1916. 22; II // SBAW. 1916. 37; III: Stück: *Über das Possessivsuffix -sı und einige seiner möglichen Verwandten* // SBAW, 1916. 51.
- Benzing, J. *Tschuwaschische Forschungen*. I // ZDMG. 1940. Bd. 94. H. 2; IV // ZDMG. 1942. Bd. 96. H 3.
- Baskakov, N. A. (1953). K voprosu o proishojdenii uslovnoy formı na –sa/-se v tyurkskih yazıkah. *Akad. V. A. Gordlevskomu k ego 75-letiyu*. Moskva.
- Baskakov, N. A. (1988). Kategoriya Nakloneniya, E. R. Tenişev (Ed.), *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov: Morfolojiya* (s. 324-368) içinde, Nauka, Moskva.
- Budagova, Z. İ. (1971). Nakloneniye Glagola, M. Ş. Şiraliyev, E. V. Sevortyan (Ed.), *Grammatika Azerbaydjanskogo Yazıka: Fonetika, Morfolojiya i Sintaksis* (s. 114-122) içinde, İzdatel'stvo Elm, Baku.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue turque*. Paris.
- Dilaçar, A. (1971). Gramer Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *TDAY Belleten*, 106-112.
- Von Gabain, A. *Alttürkische Grammatik*. Leipzig. 1950(1): Wiesbaden, 1974 (Gab.).
- Grunina, E. A. (2005). *Turkmenskiy Yazık*, Vostoçnaya Literatura, Moskva.

Guzev, V. G. (2015). *Teoretiçeskaya Grammatika Turetskogo Yazıka*, Sankt-Peterburgskiy Universitet.

Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan Dili: Morfologiya, Elm və Təhsil*, Bakı.

Kononov, N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad.

Pokrovskaya, L. A. (1964). *Grammatika Gagauzskogo Yazıka: Fonetika i Morfologiya*, Nauka, Moskva.

Radloff, W. *Die alttürkischen Insschriften der Mongolei*. Spb. 1897.

Ramstedt, G. J. (1957). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft*. I. Lautlehre. Helsinki.

Serebrennikov, B. A., Gadjeva, N. Z. (2022). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihî Grameri*, (Çev: Hacıyev. T. ve Öner. M.) Ankara: TDK Yayınları.

Şcerbak, A. M. (1976). *Formı celatel'nogo nakloneniya v tyurkskih yazıkah*. Turcologica. Leningrad.

Şcerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler (Fiil)*, (Çev: Karasoy Y., Hacızade. N. ve Gülmez. M.) Ankara: TDK Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, ... Üniversitesi ..... Etik Kurulu'nun tarih ..... sayı ..... ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.